

Vörös Kati **Judapesti Buleváron**

A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében 1

Az élclapok kifejező vizualitásuk okán kiváló tükrét jelentik a társadalomban jelenlévő előítéleteknek, képeknek és képzeteknek. Ez a tanulmány a 19. század meghatározó magyar élclapjaiban megjelenő, „zsidót” ábrázoló karikatúrák vizuális nyelvének interdiszciplináris elemzése. Célja, hogy bemutassa a korszak előítéletes gondolkodásának e lenyomatát, feltárva történeti és mentális hátterét, adalékul szolgálva egy sok tekintetben máig élő sztereotipikus zsidókép keletkezéstörténetéhez.

A modern élclapok és a „zsidó”

A „Judapest” toposz – mely állítólag Karl Luegertől 2 ered – az 1890-es évek közepén jelent meg a magyar élclapokban, bár a főváros idegensége és „zsidó” volta már az előző két évtizedben is gyakori téma volt. 3 E tanulmány tárgya a „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a Budapesten szerkesztett országos politikai élclapokban az 1867 és 1895 közötti időszakban. Az élclapok karikatúrái nemcsak kifejező vizualitásuk miatt kiváló források, hanem azért is, mert a „zsidóról” kialakított modern kép szorosan kötődik az írás–olvasás egyre szélesebb körű elterjedéséhez, a populáris képek és képzetek a sajtó és más nyomtatott termékek útján történő megjelenítéséhez, terjesztéséhez és propagálásához. 4 Benedict Anderson szerint a sajtónak meghatározó szerepe volt a modern nemzettudat kialakításában és megszilárdításában (Anderson 1999: 37–46). A nyomtatás kapitalizmusa (print capitalism) „mind több ember számára tette lehetővé, hogy merőben új módokon gondolkodjon magáról és viszonyuljon másokhoz” (Anderson 1999: 36). 5 Az élclapok a kiegyezés után újult lendülettel modernizálódó és urbanizálódó Magyarország jellegzetes kulturális termékei, melyek – mint a legnépszerűbb sajtótípus – bepillantást engednek a nemzetépítés folyamatának egy érdekes fejezetébe.

E tanulmány alapvető célja, hogy feltárja a „zsidó” konstrukcióját a korszakban a képek belső logikájára támaszkodva. A „zsidóról” és nem a zsidókról szól, így a valóság és annak korabeli reprezentációja közötti bonyolult kapcsolatot nem tárgyalja részletesen. Ahogy azt Bernard McGrane megfogalmazta, „csakúgy, mint a földönkívüliek esetében, nem az a lényeges, hogy ilyen lények léteznek-e vagy sem, hanem az a tény, hogy kitalálhatóak” (McGrane 1989: 3). A karikatúrák természetesen nem értelmezhetők a történeti kontextustól és alkotóik intencióitól 6 függetlenül, így e tanulmány kiterjed a képeket és képzeteket formáló politikai, társadalmi és ideológiai hatásokra és a reprezentációk közvélemény-formáló erejére is.

A két évszám (1867 és 1895) mintegy keretbe foglalja a magyar zsidóság történetét a 19. század második felében. 1867 nemcsak a kiegyezés éve, hanem a zsidók egyenjogúsításáé is. 7 Hasonló módon az emancipáció nemcsak a zsidóság életében volt meghatározó jelentőségű,

hanem a modern magyar társadalom történetében is. 8 1895-ben az izraelita vallás megkésett egyenjogúsítására (recepció) is sor került, amikor az egyházpolitikai reformok keretében azt bevett vallássá nyilvánították. 9 Az 1894–95-ös reformok az 1867-esekhez hasonlóan nem csupán a zsidóság számára voltak jelentősek. Ahogy azt Szabó Miklós megfogalmazta, „a nemesi liberalizmus tudatosan és programszerűen modernizátor volt [...] Az utolsó polgárosítási reformnak a polgári házasság bevezetését tekintették. Ennek végrehajtásával a nemesi liberalizmus rezsimje az országot teljesértékű modern országnak tekintette” (Szabó 1989a: 104).

E három évtized – amelyet a zsidóság asszimilációja és akkulturációja, valamint az ország polgárosodása és modernizációja jellemez – egybeesett a politikai élclapok virágkorával. 10 Ezen időszak alatt alakultak ki a modern magyar nyomda- és sajtóipar és a modern sajtó fő ágazatai és típusai (vö. Kosáry & Németh 1985). Azt az élclapot, amely a legnépszerűbb volt, és modellül szolgált a többi lap számára, 1867-ben propaganda-célzattal Andrássy Gyula miniszterelnök alapította, és a nevét: Borsszem Jankó is ő adta. A kormánypárti humorisztikus lapot évtizedekig Ágai Adolf – a korszak egyik legjelentősebb és legsokoldalúbb újságírója – szerkesztette, akinek kulcsszerepe volt a politikai élclap műfajának megteremtésében is (Buzinkay 1983: 34–35). Ágaihoz hasonlóan számtalan zsidó – vallású vagy származású – újságíró vett részt a modern magyar sajtó megteremtésében, ami az élclapok egyik kedvelt témájául is szolgált. 11 Ugyanakkor a pesti zsidó polgárság alkotta a – magyar és német nyelvű – élclapok és más sajtótermékek olvasótáborának nem elhanyagolható részét is.

A kormánypárti Borsszem Jankó mellett még két népszerű ellenzéki lap és két antiszemita lap szolgál e tanulmány forrásául. 12 Az 1858-ban alapított és sokáig Jókai Mór által szerkesztett Üstökös az 1860-as években propagálta a zsidó emancipációt és az 1890-es években kiállt a zsidó vallás recepciója mellett, hangvételét azonban az 1870-es és 1880-as években kifejezetten a zsidóellenesség jellemezte. Az 1878-ban alapított Bolond Istók harcosan ellenzéki volt és erősen, olykor vulgárisan zsidóellenes. A programszerűen antiszemita Füstölő az 1880-as évtizedben működött, meglovagolva a felerősödött zsidóellenes hangulatot. Az 1893-ban alapított ultramontán–antiszemita Herkó Páter egy újfajta keresztény-konzervatív politika mellékterméke volt, a legdurvább antiszemita hangnemmel. 13 A zsidó témák gyakorisága az élclapokban szorosan követte a korszak társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági folyamatait. A „zsidó” reprezentációkban három olyan kiemelkedő időszak figyelhető meg, amely az antiszemitizmus felerősödését is jelenti: az 1873-as tőzsdekrach és az azt követő gazdasági recesszió, az 1882–83-as tisztaeszlári vérvád és antiszemita zavargások, továbbá az 1890-es évek első felében az egyházi reform (legfőképpen a polgári házasság) körül felerősödött vita. 14

Fontos hangsúlyozni, hogy e tanulmány elsősorban nem antiszemita reprezentációkról szól, hanem éppen azt próbálja bemutatni, hogy igen összetett a kapcsolat a sztereotipikus és gyakran negatív felhangú képek és a modern antiszemitizmus között. A történeti kontextusnak meghatározó szerepe van egy-egy korszak karikatúráinak értelmezésében. E populáris képek sokat elárulnak a zsidókkal kapcsolatos korabeli attitűdről, képzetekről és előítéletekről azok körében (is), akik nem voltak antiszemiták és nem antiszemita élclapokat olvastak, mégis nap mint nap egy ismétlődő és átható zsidóképpel szembesültek. Az élclapok értékes források a kor miliójére vonatkozóan azért is, mert a műfaj sajátosságaiából adódóan olyan mentális rétegekbe

nyújtanak bepillantást, amelyek a „komoly” szövegekben és képekben jobbra rejtve maradnak.

A „zsidó” és a „magyar”

Ahogy Hanák Péter írja: „Régesrég, különösen a 19. századi romantikus nacionalizmus ébredésétől kezdve virágzott e tájon a nemzetkarakterológia, az önképek tarka kertje, és valósággal burjánzott a más etnikumokról, kisebbségekről alkotott előítéletek tenyésztése” (Hanák 1988: 81). A tárgyalt élclapok tökéletes illusztrációi a Hanák által leírt tendenciának, hiszen a különféle nemzeti, etnikai és társadalmi csoportok sztereotipikus megjelenítése volt a leggyakoribb témájuk, ami a korszakban a műfaj meghatározó elemének is tekinthető. 15 A lapok népszerű állandó figurái között szerepelt például a tót Papanek Dani, Mokány Berczi, a magyar dzsentri, Kraxelhuber Tóbiás, a pozsonyi német polgár, Federvich Kóbi, a zsidó újságíró, Henczegi Izor, a zsidó földbirtokos vagy Vigécz Jákó, a zsidó utazó ügynök.

Az élclapok – amelyek híven követték a korszak társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális fejleményeit – egy bizonyos hierarchiát állítottak fel a nemzetiségek között. A modernizáció különféle területein betöltött fontos szerepükből következően a zsidók és csökkenő mértékben a németek élclapok legfontosabb szereplői (vö. Hanák 1988: 83). 16 A többi nemzetiség – mint a szlovák, román vagy szerb – nemcsak kisebb teret kapott, hanem ábrázolásuk is differenciálatlanabb és színtelenebb és nagyon hasonló volt egymáshoz. 17 E nemzetiségek az élclapok karakterológiája szerint lusták, buták, gyávák, árulók és a magyarokkal szemben hálátlanok (vö. Hanák 1988: 83). A nemzetiségek annyiban voltak érdekesek az élclapok számára, hogy pusztán jelenlétük és még inkább saját nemzeti aspirációik veszélyeztették a magyar állam – nem létező – homogenitását, ami a karikatúrákban is tükröződő, egyre türelmetlenebb magyarosítási politikát eredményezett. 18 Robert Wistrich a következőképpen fogalmazta meg a zsidók különleges helyzetét az Osztrák–Magyar Monarchiában: „A zsidóság helyzete elválaszthatatlanul összefonódott a nemzetiségi konfliktusokkal. [...] De ha a többnemzetiségű állam szolgált általános keretül, a kialakuló zsidókérdés demográfiai okok, migrációs trendek és a zsidóság társadalmi mobilitásának eredménye is volt” (Wistrich 1982: 178).

Bár a nemzetiségek és társadalmi csoportok közül a „zsidók” voltak az élclapok leggyakoribb szereplői, az igazán fontos kérdés az, hogy volt-e minőségbeli különbség az egyéb szereplők és a „zsidó” megjelenítésében. A 19. század végi nyugat-európai irodalmi, művészeti és propaganda tendenciát jellemezve Linda Nochlin a „sztereotipikus zsidó persona túlárado jelenlétéről” és a „túlzások és mítoszok már-már hisztérikus ismétlődéséről” beszél (Nochlin 1995: 10). Kiterjeszthető-e ez a nézet a magyar élclapok zsidóképére is?

A Borsszem Jankó egyik 1882-es címlapja reprezentatív példa arra, hogy a magyar élclapok hogyan ábrázolták a „zsidót” a korszakban (lásd az 1. képet). A karikatúra, amelynek címe „Az édes anya öle”, a tisztaeszlári vérvád idején készült, és Istóczy Győző antiszemitizmusát figurázza ki támogatva a kormány liberális asszimilációs politikáját. 19 A magyar anya hívja gyermekeit (a különféle nemzetiségeket), de csak a zsidó gyerek fut felé. A kép a történelmi

valóság reflexiója annyiban, hogy a zsidóság jelentős része (szemben a nemzeti öntudatra ébredő nemzetiségekkel) elfogadta és identitáspolitikájának részévé tette a nemzeti liberális elit asszimilációs ajánlatát. 20

1. kép Borsszem Jankó, 1882. szeptember 10., 1. o.

„Az édes anya: No gyermekeim, ki jön az én házamba?
Nemzetiségi kölykök duzzogva: Nem megyünk mi!
A Kóbi gyerek: Itt vagyok, mámikám, fogadj be!
Istóczy: Anyámasszony, csak be nem veszi azt a jordány fattyat? 21

A karikatúra közvetlen politikai és társadalmi kontextusa mellett az egyes csoportok szimbolikus megjelenítése is árulkodó. Az anyának – mint a magyar nemzet megtestesítőjének – vonzó a

megjelenése és arányos az alakja, ami jóindulatot, ugyanakkor erőt és határozottságot sugároz. A nemzetiségeknek mind csúf, torz a testük, rosszindulatot és butaságot sugárzó az arcuk. Bár eltorzult az alakjuk, nem a testi sajátságaik és arcvonásaik határozzák meg identitásukat – mivel valójában nagyon hasonlóak –, hanem a népviseletük. A ruhájuk árulja el, hogy melyik közülük a szlovák, román, német vagy szerb.

A „zsidó” vizuális reprezentációja határozottan különbözik a többiétől. Érdekes, ahogy a karikatúra térbeli felépítése visszatükrözi Robert Wistrich azon megállapítását, mely szerint a zsidók helyzetét nagymértékben a nemzetiségi konfliktusok határozták meg. A képen a „zsidó” a nemzetiségek és a magyarok között látható – se itt, se ott. Egyik oldal sem fogadja egyértelműen szívesen, hisz a nemzetiségi alakok rosszindulatú tekintete neki is szól, míg a magyar oldalon a növekvő népszerűségű antiszemitizmus kirekesztő „tekintete” is jelen van. De a „kóbi gyerek” más módon is különbözik. Zsidóságának elsődleges jegyeit a teste hordozza, valamint az, hogy ő az egyetlen, aki nem népviseletet, hanem polgári ruhát visel, a modern városi kultúrát megtestesítve. A kép egy másik fontos eleme az antiszemita Istóczy térbeli megjelenítése. Bár helyzete marginalizált és alakja össze sem hasonlítható a hivatalos nemzeti liberális politikát reprezentáló nőalakéval, mégis mint a magyar nemzet integráns része jelenik meg, mégpedig a koronás címer tövében. Ennél is lényegesebb, hogy a „zsidót” valójában Istóczy szemén keresztül látjuk, mivel a „kóbi gyerek” a korabeli antiszemita zsidókép jellegzetes jegyeit viseli magán.

A karikatúrákon a „zsidó” másságát és különösségét nem tradicionális ruházata és kulturális attribútumai hordozták. A korszakban a zsidó alaptípusa nem a kaftános, szakállas és pajeszos zsidó (gyakran batyuval a hátán), 22 hanem az asszimilált, magyar, legfőképpen városi vagy pedig földbirtokos zsidó. Érdemes felidézni, mit ír Ezra Mendelsohn ír a magyar zsidóság helyzetéről az emancipáció után: „A zsidók [...] egyet jelentettek a kapitalista, polgári, nyugatias, urbánus Magyarországgal, és nem nyerték el a kapitalizmus és a nagyváros számos ellenségének csodálatát” (Mendelsohn 1992: 92).

A „zsidó” másság demonstrálása általában képek szembeállításával történt. A „zsidót” gyakran állították kontrasztba a saját emancipációja előtti helyzetével és énjével, ami a kontinuitást, valamint azt volt hivatva megmutatni, hogy a „zsidó” másság tartós állapot, amely nem tűnik el a jogi egyenjogúsítással. A leggyakrabban ábrázolt jelenet e tekintetben az, ahogy a piszkos, rongyos handlér, aki használt ruhával, bőrrel vagy tollal kereskedik, egy-két évtized alatt átalakul bankárrá, gyárossá, földbirtokossá vagy újságíróvá. Az Üstökös karikatúrája, amelynek címe „A judaizmus Magyarországon”, reprezentatív példája e tendenciának (lásd a 2. képet). A kép a vidéki és a budapesti „zsidót” állítja szembe. A vidéki batyus zsidó azt kiabálja, hogy „Eladó! Thollat adjanakh el, thollaaat!” míg a fővárosi zsidó azt kurjantja, hogy „Eladó! Thollat vegyenek, thollaaat!”. 23 A kép azt sugallja, hogy legyen akár rongyos vidéki vándorkereskedő, akár budapesti újságíró, a „zsidó” alapvetően ugyanazt az – improduktív – társadalmi szerepet tölti be. Viseljen piszkos, foltos ruhát vagy elegáns öltönyt, a „zsidó” lényének esszenciája soha nem változik. A karikatúra két zsidója így az élclapok zsidóábrázolásának két alaptípusát testesíti meg. Míg ruhájuk, foglalkozásuk és környezetük különbözik, alkatuk, arcvonásaik és beszédük – jiddissel torzított magyar 24 – ugyanaz, így a két alak valójában egy alapvető zsidókép variánsának tekinthető.

2. kép Üstökös, 1876. augusztus 12., 393. o.

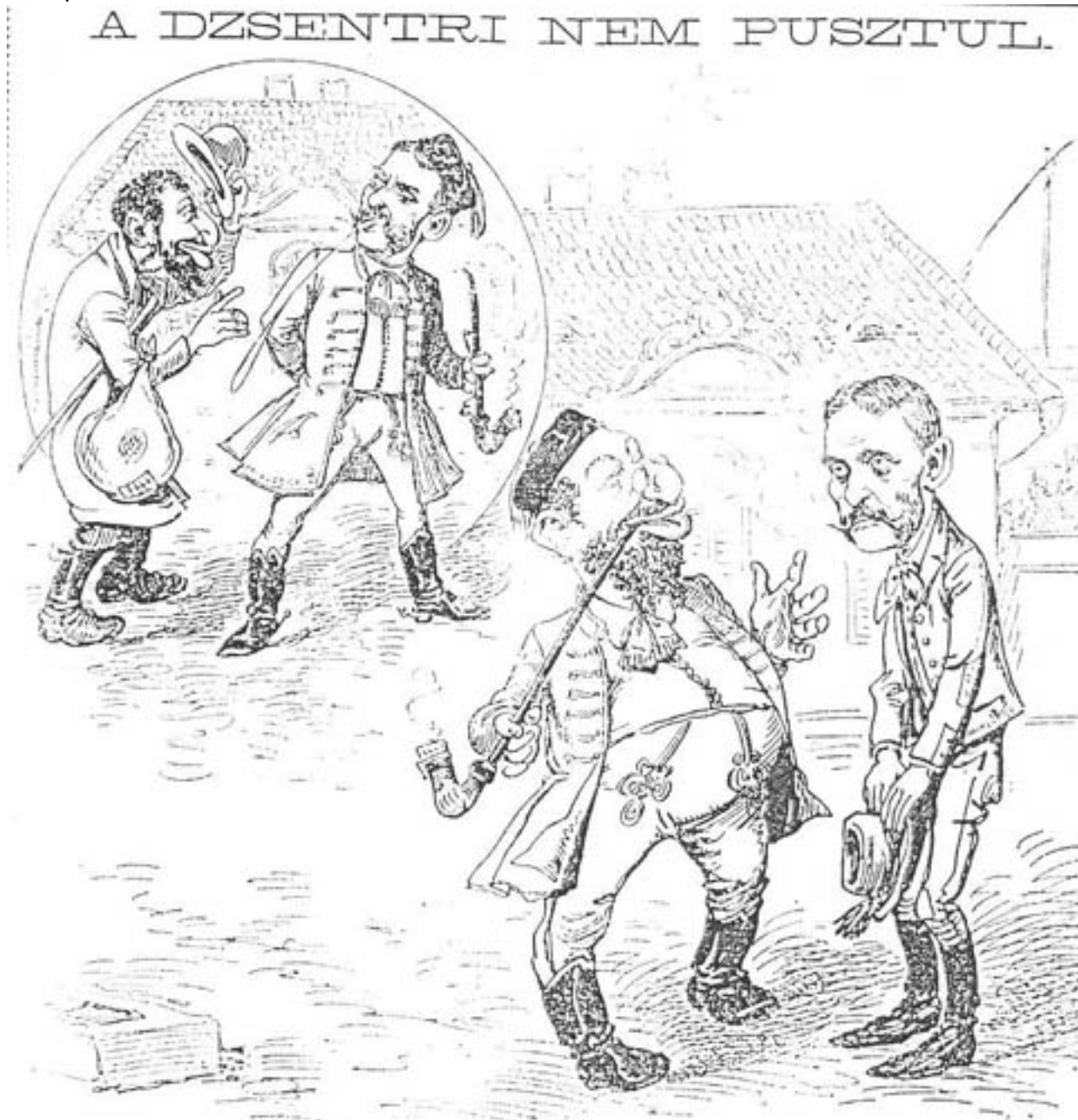

Ugyanakkor az élclapok a „zsidót” gyakran állították szembe a „magyarral”, hangsúlyozva mind külső, mind jellembeli különbségeiket. Amikor zsidók és magyarok együtt szerepelnek valamilyen társadalmi interakcióban, legyen az utcán, vonatfülkében vagy egy elegáns bálon, a kontraszt mindig hangsúlyos. A „magyar” sudár, arányos, egyenes tartású és kellemes, becsületes arcú. A „zsidó” konstrukciója nem önmagában áll, hanem a „magyar” önkép kiegészítője, a kettő konceptuálisan elválaszthatatlan. Bár fontos és árulkodó a „zsidó”-kép és a nemzetiségekről alkotott kép összehasonlítása, a „zsidó” valójában a „magyar” antitézise: mindaz, ami a magyar nem (vö. Hanák 1988: 109–112).

A tárgyalt élclapok, bár Budapesten készültek, nagyrészt a vidéki olvasóközönséget célozták meg (a Borsszem Jankó kivételével). Az úri középosztály ideáljait – és sokszor sérelmeit – közvetítették. A két fent említett szembeállítás gyakran került egy képre, amely népszerű ábrázolásnak erőteljes morális, sőt didaktikus tartalma van. E változatban a múlt és a jelen, a „zsidó” és a „magyar” elemek együtt alkotják a karikatúra jelentését, amely szerint az egyenlő jogi státus megadása és a zsidók befogadása káros a magyar társadalomra, és ellehetetleníti a magyarság létezését, legfőképpen a dzsentriét. A Herkó Páter egyik 1894-es címlapja (lásd a 3. képet) az alázatos, de ugyanakkor alattomos batyus zsidót ábrázolja, amint az öntudatos és hetyke dzsentrit köszönti. 25 A világ természetes és igazságos rendje azonban felborult, s a

jelen valósága az, hogy immár a zsidóé a birtok, ő viseli a nemes sújtásos kabátját, csizmáját és szívja a pipáját, lenézve és kinevetve az elszegényedett birtokát veszett urat, aki megalázva áll előtte. 26

3. kép Herkó Páter, 1894. október 7., 1. o.

„A dzscentri nem pusztul,
hanem mint a »Hét« mondja, csak átalakul! (Izrael dicsére.)”

E karikatúrák mind azt sugallják, hogy a dzscentri a zsidók álságos manipulációi miatt szegényedett el és veszítette el birtokát. A dzscentri válsága, az hogy képtelen alkalmazkodni a kor változásaihoz, egy nosztalgikus és önámító magyarságképben racionalizálódott. Ahogy

Hanák Péter megfogalmazta, „[a] 19. századi magyar önarcképet a nemesi vezető réteg rajzolta meg [...] A nemesi önkép a szabadságot és egyenlőséget hirdető liberalizmus korában az idealizált paraszt egynémely vonásával egészült ki. A gazdálkodó magyar embert a föld szeretete, a becsület szentsége és mindenekelőtt: az üzletelés, a spekuláció elutasítása és megvetése jellemzi” (Hanák 1988: 98). A „zsidó” konstrukciója e nemesi eredetű magyarságkép negatív lenyomatát képezte. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a zsidóság ábrázolása és ezzel együtt a magyarságnak az élclapokban konstruált képe elválaszthatatlan egy általános európai zsidóképtől, amelynek a magyar karikatúrák a sajátos kontextus által alakított változatai voltak. 27 A magyar önkép funkciója részben az volt, hogy a lehető legnagyobb kontrasztot teremtve eltávolítsa magát a „zsidótól”, mivel a „zsidóban” koncentrált mindazon negatívum, amit az európai népek nem szívesen láttak saját magukban.

Az élclapok e jellegzetes karikatúráiban tetten érhető az a projekció, amely lehetővé tette a dzsenti, az iparos, a kiskereskedő és mások számára, akik a modern világ veszteseinek érezték magukat, hogy felelősség- és bizonytalanság-érzetüket a magyar idillbe szemtelenül betolakodó képzeletbeli zsidóra vetítsék ki. 28 Az e típusba tartozó karikatúrák egyértelműen antiszemiták, bármelyik lapban jelenjenek is meg, hiszen nemcsak bizonyos zsidónak tekintett tulajdonságokat figuráznak ki vagy társadalmi szatírárt fogalmaznak meg, hanem – explicit vagy implicit módon – egy olyan morális álláspontot és politikai programot sugallnak, amely az emancipáció és asszimiláció helyességét és megvalósíthatóságát kérdőjelezi meg.

Az élclapok idegenséget és másságot árasztó „zsidója” tehát nem a hagyományba burkolózó, jiddisül beszélő ortodox zsidó, hanem az asszimilált magyar zsidó. Ő az, aki a magyar politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális élet integráns része, így ő tekinthető közvetlen riválisnak, jelenléte pedig fenyegetőnek. Ezért kell a „zsidót” láthatóvá és hallhatóvá tenni, még ha különbözősége valójában alig vagy egyáltalán nem látható és nem hallható. A titokzatos „gettózsídót” mint az idegenség hagyományos megtestesítőjét tehát új félelmek leképezéseként egy új kép váltotta fel. A korszak karikatúrái azt erősítik meg, hogy minél asszimiláltabb és magyarabb a zsidóság, annál irritálóbbá és fenyegetőbbé válik a képzelt zsidó jelenléte. A xenofób gondolkodás e mechanizmusa figyelhető meg az élclapokban. E mechanizmus beleillik a Tamar Garb által leírt nyugat-európai trendbe: „A modernizációval a zsidó konstrukciója a vallási nyelvezetről a faj kategóriájának áltudományos mobilizációjára tevődik át az antropológia, etnológia és biológia 19. századi diszciplínáin keresztül” (Garb 1995: 22).

Az élclapok nyelvi és vizuális reprezentációi azt bizonyítják, hogy a „zsidó” látható mássága nem tűnt el azzal, hogy levetette különbözősége minden kulturális és külső jegyét. Sander Gilman szavaival élve: „a zsidó zsidó marad, még ha álcázza is magát” (Gilman 1991: 193). Ez pedig a reprezentációk következő szintjére vezet.

forrás és folytatás: http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavasz/02_judapesti_bulevaron/03.html